

SAHA TÜRKÇESİNDE FARKLI BİR KİP “-Иһи(k)”

*Doç. Dr. Fatih KİRİŞÇİOĞLU**

Saha Türkçesinde ele alacağımız kip, bizim “Olumluluk Kipi” adını verdiğimiz, Rusça yazılan gramer kitaplarında “Utverditel’noe Naklonenie”, Sahaca yazılan gramer kitaplarında “Bigergeter Kiep” diye adlandırılan –Иһи(k) ekiyle yapılan şekildir. Bu şekil, konuşmada büyük bir eminlik payı olan, gerçekleşmesi çok muhtemel olan veya olmayan, konuşma anından sonra yapılacak hareketi ifade eder.

Amurga kıayan tiyiexpit suoh !

“Amur’a varmayı başaramıyacağız !”

Miene börönü ölrüühübün.

“Benim kurdu öldüreceğim kesindir.”

Ciege barıam suox duo ?

“Eve gitmediğim belli değil mi?”

Min Partiyağa kiirihibin duo ?

“Benim Partiye girdiğim açıkça belli mi ?”

Kipin olumlu şekillerinde –Иһи ve Иһк ekleri; olumsuz şekillerinde ise –mИһи, –mИһк ekleri ile –IA (çokluk şahıslarda ayrıca –IAx) suox + şahıs eki, –IA (çokluk şahıslarda ayrıca –IAx) + şahıs eki + suox kalıpları kullanılır. Bunlardan birincisi, yani (–Иһи / –mИһи) yazı dili normu olarak kullanılır. Olumsuz şekillerine pek sık rastlanmaz (Kirişçiöglü 1999 : 111-112).

bar - иһи -bın (-иһик-пın)	bar -ı- mıһи -bın (-ı-mıһикпın)
bar - иһи -gın (-иһик -kın)	bar -ı- mıһи -gın (-ı-mıһиккın)
bar - иһи (-иһик)	bar -ı- mıһи (-ı-mıһик)
bar -ıһи -bit (-иһик -pıt)	bar -ı- mıһи-bit (-ı-mıһикpıt)
bar -ıһи -gıt (-иһик-kıt)	bar -ı-mıһи-gıt (-ı-mıһиккıt)
bar -ıһи -lar (-иһик -tar)	bar -ı-mıһи-lar (-ı-mıһикtar)

* Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

bar-ia	suox-pun	bar-ia-m	suox
bar-ia	suox -xun	bar-ia -ñ	“
bar-ia	suox	bar-ia	“
bar -ia (-tax)	suox -put	bar -iax-pıt	“
bar -ia (-tax)	suox -xut	bar -iax -xıt	“
bar -ia (-tax)	suox -tar	bar -iax -tar, -tara)	“

Sonu ünlü ve diftongla biten fiillerde ise ünlü çatışması olur :

sie- “yemek” +iıhi + bin > siihi-bin

öydöö- “hatırlamak, idrâk etmek” +üühü+gün> öydüühügün

Kipin özelliklerine baktığımızda, kipin çağdaş yazı dilinde olumsuz şekillerinin az kullanıldığını görmekteyiz. Ayrıca,

a- Sonu -l ve -r ile biten fiillerde kısalma olur:

Ereyim taax xaalsı.

“Görünüşe bakılırsa emeklerim boşa gidecek.”

Bügün üçügey kün buolsu.

“Görünüşe göre bugün iyi bir gün olacak.”

b- Bir kararlılık, bir kesinlik bildirir. Kararlılık bildiren olayın yönü gelecek zamandır:

Kiehenen ardax tühüühü.

“Kesinlikle akşama doğru yağmur yağacak.”

c- “dii” ile kullanılışında “isteksizliği” ve “aynı fikirde olmama”yı vurgular:

Xanna bararbin eyigitten ıyıtuhıbin di !

“Nereye gittiğimi (gideceğimi) sizden mi sormalıyım.”

Kinini kühırda dien utuyumuna oloruuhubut dii !

“O kızıyor diye uyumamız gerekmiyor!”

d- Az kullanılan olumsuz şekillerinde ise şimdiki ve gelecek zamana dönük kesin bir ret bildirir:

Ce, xata bara sooxpun !

“(Hayır,) ben kesinlikle gitmeyi düşünmüyorum.”

Tarihî süreç içerisinde Sahaca ile uğraşan ilim adamlarının görüşlerine baktığımızda O. Böhtlingk ekin gelecek zaman, imkân ve gereklilik bildiren -sı ve -ası ekinin gelişmesi sonucu ortaya çıktığını belirtmiştir (Böhtlink 1964 : 308).

Radloff ise, eki Belirli Geçmiş Zaman başlığı altında incelemiş, “Eski Türkçe ve Eski Uygurcada ism-i fâil (nomen agentis) -taçı partisibiyle yapılırdı. Buna karşılık Kutadgu Bilig’de bu eski partisip yanında yeni bir durum ortaçı (nomen actionis) girmiştir. Bu -gü partisibine -çı ekinin eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Alguçı “bir şeyler alan, alabilen, almak isteyen biri”. Yeni Türkçenin Batı dialektlerinde al-uuçı, Kırgızcada al-uuşuu şeklindedir. Sonunda bu Yakutçada bil-ısi, bıs-ıısı şekline girmiştir. Sonunda şahıs eklerinin birleşmesi sayesinde, sıfat-fiil şeklinden çıkarak tamamen

bir fiil çekimi olmuştur. Yan şekiller bısışıpın ve bısışıkın vb. Bariz bir şekilde bıç-üç + ok – pın vb. şekillerden ortaya çıkmıştır.” demiştir (Radloff 1908 :46,47).

E. İ. Korkina, yukarıdaki şekillere ilâve olarak başta buol- “olmak”, xaal- “kalmak” ve kel- “gelmek” fiilleri olmak üzere sonu –l ve –r ünsüzleriyle biten fiillere ekin –sl şeklinde kısalarak eklendiğini belirtir ki, bu husus Böhtlingk dışındaki araştırmacıların çalışmalarında belirtilmemiştir.

Buolsu, xaalsı, kelsi

Mixe kömölöhöoççü buolsugun.

“Bana muhakkak yardım edeceksin.” (Korkina 1970 : 197-198)

Korkina, ekin yapısı üzerinde fikir yürüten Böhtlingk ve Yastremskiy’in¹ ekin menşei –sı/-ası eklerinden getiren görüşleri ile, Radloff’un ekin menşei –ğu (sıfat-fiil eki) + çı (isimden isim yapma eki) şekline dayandıran görüşünü ve E. İ. Ubryatova’nın ekin menşei –i-ğ (hareket ismi)+çı (isimden isim yapma eki) birleşmesine dayandıran görüşlerini (Ubryatova 1960 : 129-130) ele almış ve Radloff’un görüşünün daha çok –AAççl(k) şeklindeki sıfat-fiil eki ve alışılmışlık kipi ekine uyduğunu, Ubryatova’nın teklifindeki –i-ğ/-i-g > -ı/-ii + çı yapısından gelen –ı/-ii şeklinin ise, ne zaman, ne kip, ne de hareket ismi yapımında kullanılmadığını belirtmiştir. Nitekim, bizim tespitlerimize göre de Radloff, –a/-e (zarf-fiil eki) + ççı (isimden isim yapma ekinen getirdiği) –Aaççl(k) alışılmışlık kipini anlatırken ekin Altay Türkçesinde –acı ile benzerlik gösterdiğini, diğer Kuzey şivelerindeki –üçü şekli ile Güney şivelerindeki –ıcı şeklinin de –u zarf-fiil eki + çı isimden isim yapma ekinen geldiğini belirterek kendi içinde bir tenâkuza düşmüştür(Radloff 1908 : 50). Ubryatova ise Korkina’nın bu çalışmasından sonra yaptığı çalışmalarda da kendi fikrini değiştirmemiştir. Ubryatova, kendi fikrine destek olmak üzere Eski Türkçe ve Altaycadaki –taçı, Özbekçedeki –makçı, Kazakçadaki –maksı, Başkurtçadaki –maksı ve Azerbaycan Türkçesindeki –ası şekillerini örnek olarak göstermiştir (Ubryatova 1972 : 591-593).

Ubryatova, daha sonra XIV-XVII. Asır Azerbaycan Türkçesi dil yadgarlarının üzerine çalışan M. Ş. Rasimov’un çalışmasından(Formı virajeniya nastoyasego i buduşego vremen v pis’mennix pamyatnikax azerbaycanskogo yazıka XIV-XVII vv. “Trudh in-ta literaturı i yazıka im. Nizami, Baku, 1957, str. 238-239) hareketle –ası/-esi’nin gelecekte mutlaka yapılması gereken hareketler için kullanıldığını, daha sonra yerini –acak/-ecek’e bıraktığını, gel- fiili ile birlikte kullanıldığı zaman istek bildirdiğini (*axar sular kimi axasım kelmez* “Akar sular gibi akmak istemiyorum”) kaydetmiştir.

Eski Türkiye Türkçesi döneminde gelecek zaman için –ısar/-iser şeklinin kullanıldığını, –acak/-ecek’in sıfat-fiil olarak nadir kullanıldığını, –acak/-ecek eki yaygınlaşmadan önce yerine –ası/-esi gelecek zaman sıfat-fiilinin yaygın bir kullanılışı olduğunu, (Timurtaş 1977 : 125,137) hatta, Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman için –ası/-esi sıfat-fiilinden de faydalandığı ve bu sıfat-fiilin bazen çekimli olarak gelecek zaman ifadesi için kullanıldığı (gör-esi-ven, gid-esi-dür) (Ergin 1983 : 304) , bugün Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde gereklilik ifadesi için –malı/-meli ekinin yanısıra –ası/-esi ekinin de kullanıldığı (gel-esi-y-em/ gel-esi -sen/ gel-esi -(dir)/ gel-esi -yik/ gel-esi -siniz/ gel-esi -dirler) (İlker 1997 : 126-127) bilinmektedir.

Korkina, bu deliller ışığında sonuç olarak Sahacada zaman eki olarak da kullanılan –Blı, -TAX ve –IAX sıfat-fiil eklerinin Oğuz grubundaki –mış, -duk ve –acak sıfat-fiil eklerinden geldiğini belirterek –ası > -ıhı gelişmesinin daha doğru olduğunu ifade eder.

Korkina, –ası ekinin istek bildirme fonksiyonunun –Iax (<-acak) gelecek zaman ekine geçtiğini, Sahacadaki *utuyuoğum kelle* ile Tatarcadaki *yuklıysım kile* “uyumak istiyorum” şekillerinin

¹Eser ,tarafımızdan görülmemiş,Korkina’nın belirtilen eserinde şu künyeyle alıntı yapılmıştır : S. V. Yastremskiy. **Grammatika Yakutskogo Yazıka**, İrkutsk, 1900, s. 162.

aynı olduğunu, kipin olumsuz şekillerinde –aa (-aax) şekillerinin kullanılmasının da bu tahmini desteklediğini belirtmektedir (Korkina 1970 : 202)

Bize göre Korkina, burada –ası ekinin Başkurt Türkçesindeki kullanılışlarını belirtseydi belki görüşünü daha da sağlamlaştırabilirdi. Başkurt Türkçesinde –ası eki fonetik değişimler sonucu –ahı şekline geçmiştir ve –ası + iyelik eki +kil- “gelmek” kalıbı bir isteği, ahı + iyelik eki + bar/yok kalıbı da bir gerekliliği ifade eder:

Kürehim kile. “Görmek istiyorum”.

Bına hezir harif yazahı bar. “İşte şimdi harf yazması gerekiyor”.

Kurkaktarsa kiri burulahım yok. “Korkaklar gibi geri dönmem gerekiyor” (Uraksin, İsbayev 1986 : 225,226).

Bugün Sahacanın en iyi grameri olarak bilinen Grammatika Sovremennogo Yakutskogo Literaturnoga Yazıka (E. İ. Korkina, E. İ. Ubryatova, L. N. Haritanov, N. E. Petrov, Moskva, 1982) adlı eserde ve E. R. Tenişev’in redaktörlüğünde hazırlanan Türk Lehçelerinin Tarihî Mukayeseli Grameri (Sravnitel’no – İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov – Morfologiya, Moskova, 1988.)’ nde ek, gereklilik ekleri içinde ve –ası ile birlikte ele alınmış, genellikle Bang’ın almuktedirlik yardımcı fiiline –suğ istek bildiren yapım eki formülü, Deny’nin –ğay/-gey gelecek zaman sıfat fiilinin üzerine –sı istek bildiren ekin eklenmesi formülü ele alınmış, Sovyet Türkologlarının daha çok Deny’nin görüşünü paylaştıkları belirtilmiştir.

Ayrıca, –ası ekinin temelinde iki element olduğu, birinci elementin –ğay/-gey veya –ğu/-gü sıfat fiilleri veya –ı-ğ/-i-g fiilden isim yapma eki, ikinci elementin ise sa- “düşünmek, saymak” fiili veya –sa/-se- “bir şeyi çok istemek” ve –sı/-si- “gibi davranmak, gibi olmak” yapılarından gelebileceği yönündeki görüşler vurgulanmıştır. –ası ekinin kökünde ister –a ister –u (<-ğu) olsun, bunların –ğay/-gey’den geldiği, sa- “düşünmek” fiilinin –ğ ile genişlemiş şeklinin, yani say- fiilinin daha sonra –sı/-si gibi eklediğini (kem-si- “hor görmek” < kem say-, uluğ-su- < uluğ say- “büyütmek, izzetlemek”) bildirmiştir. –sığ/-sik ekinin sonundaki –k/-k ögesini ise –k/-k, aq/ek, - gâq/-gek gibi bir eke bağlamıştır. Sonuç olarak da –ğusı (<ğu-sağ) şekline gitmiştir.

Ele aldığımız –İhl(k) ekinin hem gelecek zaman bildirmesi, hem de araştırmacıların çoğunun ekin menşeyini –ası eki ile birleştirmeleri bizi Türkiye’de hem –acak/-ecek, hem de –ası/-esi ekleri üzerine araştırma yapan Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’ın çalışmalarına yöneltmiştir. Korkmaz, –acak/-ecek ekinin yapısını –acak < -a (<-ğa) (gelecek zaman eki) + ça (eşitlik hâli eki) + ok (pekiştirme edatı) un birleşmesinden meydana getirmiş ve bununla ilgili delillerini ortaya koymuştur (Korkmaz 1995 : 5-8). –ası/-esi eki için de, –ga-sığ/-ge-sig > –ası/-esi değişimine uğramış gereklilik ve gelecek zaman gösterme görevinde sıfat-fiiller türeten aynı nitelikteki iki ayrı ekin kaynaşmasından meydana gelmiş birleşik bir ek olduğu görüşünü savunmuştur (Korkmaz 1995 : 149-150). Korkmaz’ın bu makalesi, daha önce zikrettiğimiz Tenişev’in redaktörlüğünde hazırlanan gramerde ilgili kısma kaynaklık etmiştir, hatta daha sağlam delillere sahiptir.

Sahacadaki –İhl(k) eki bizce yukarıda belirttiğimiz görüşlerle izah edilemez. Çünkü,

1. Birinci unsur –II’nin –GA’dan gelmesi imkânsızdır. Eğer böyle olsaydı –GA > –AA şekline geçerdi.
2. İkinci unsurun –çI’dan geldiğini kabul edersek ki böyle bir birleşme bizi

Saha Türkçesinde alışılmışlık kipi olarak kullanılan –AAççI(k) ekine götürür (ahaaççıbın “her zamanki gibi açacağım, açtığım bellidir”) (Kirişçioğlu 1999 : 114).

- 3- İkinci unsuru –sı/-si (< –sığ/-sig) benzerlik ve gibilik ifade eden isimden isim yapma ekinden getirirsek ki, bu ek Saha Türkçesinde –II, –TI, –hI şeklindedir (kıs-tıı “kız gibi”) (Kirişçioğlu 1999 : 47-48).

Bizce, birinci unsur -I-g > -II gelişmesinden ortaya çıkmıştır. Çünkü bunun delili -II fiilden isim yapma ekinde de açıkça bellidir (kör-üü “görme, görüş”, is-ii “içme, içiş”) (Kirişçiöglü 1999 : 56-57). Bu yapının üzerine +çI fiilden isim yapma ekinin gelmesi ise eke zaman ve fonksiyon açısından hiçbir katkı sağlamaz.

Ayrıca, ekin sonu -I ve -r ile biten fiillere -sı/-si şeklinde gelmesi, -ıhı(k) şeklinin sıfat-fiil olarak kullanılmaması ve olumsuz şekillerin çokluğunda -ıa(x) gelecek zaman ekinin kullanılması bizim görüşlerimizi destekler mahiyettedir.

Bizce ikinci unsurun menşei Eski Türkçede gizlidir. Şöyle ki, gerek Orhun Abideleri’nde, gerekse Uygur metinlerinde gelecek zaman ifadesi için kullanılan -sık ve -çI ekleri vardır. Tekin, -sık eki için “bu gelecek zaman eylem adı, yüklem olarak da kullanılır. Bu yüklem gelecekte mutlak olarak işlenecek bir eylemi belirtir. Yalnız 2. kişi biçimi vardır.” demekte ve örneklerini (Türk bodun öl-sık-i-g/-i-ñ “Türk halkı mutlaka öleceksin.”) vermektedir. -çI eki için de “Runik harfli metinlerde pek seyrek olarak geçen -çI ekli son biçim eylemin gelecekte olacağını belirtir. Bu ek daha çok olumsuz eylem gövdelerine eklenir demekte ve örneklerini (teg-me-çi men “hücum etmeyeceğim”, Bu yolun yorisar yara-ma-çı “Bu yoldan gidersek (bizim için) iyi olmayacak”) vermektedir (Tekin 2000 : 186,190). Gabain ise, -çI ekini -çA ile birlikte vererek “Tek tük gelecek zaman ifade eder gibi görünen -çı’lı fiil şekilleri de bulunur. Az bulunur, mânâsı açık değildir.” demekte ve örneklerini (öl-me-çi sen “ölmemelisin”, bulun-çı ol “yetişecek”) vermektedir (Gabain 1988 :82). Özönder ise, -çI ekini bir ek-edat olarak kabul etmiş ve gelecek yönünde rica, istek, teşvik ve zorlama sağladığını belirtmiş ve bir de olumlu şekil örneği (ağlağurçı “şüphesiz ağlamakta”) vermiştir (Özönder 2001 : 76-80). -çI ekinin kökeni biraz karışık olmakla birlikte Güneydoğu Anadolu ağızlarında -acak/-ecek ekinin yanında ve -ıcı/-ici şeklinde kullanıldığını (Adana: gelici, geliciler; Hatay: çıkıcıñız, çıkıcığ; Kahraman Maraş: alıcıñ; Gaziantep: gelicim) düşünmekteyiz (Karahana 1966 : 147).

Bu görüşler ışığında bizce Sahacadaki -ıhı(k) eki,

1- -I-g+sık > -ıısık > -ıhık,

2- -I-g+çı+oğ > -ıı+çık > -ıısık > -ıhık,

gibi yapılardan birinden gelmektedir.

Kaynaklar

BARUTCU ÖZÖNDER, F.S., (2001) “Türkçede Enklitik Edatlar Üzerine: çI/çU” *KÖK Araştırmalar* c.III, S.2 (Güz 2001), 75-86.

BÖHTLİNK, O. (1964). *Über die Sprache der Jakuten.*, Indiana, (2.baskı).

ERGİN, M., (1983) *Türk Dil Bilgisi*, Ankara.

GABAIN, A. von, (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, (Tercüme: Mehmet Akalın), Ankara.

İLKER, A., (1997) *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Ankara.

KARAHAN, L. (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara.

KİRİŞÇİOĞLU, F., (1999). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara.

KOMİSYON (1988) Srañnitel’no – İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov – Morfolođiya, Moskova.

KORKİNA, E.İ. (1970). *Nakloneniya Glagola v Yakutskom Yazıke*, Moskva.

KORKMAZ, Z., (1995) “-ası/-esi Gelecek Zaman Şıfat-fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, Ankara. 145-150.

KORKMAZ, Z., (1995) “Türkçede -acak/-ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, Ankara. 3-11.

- RADLOFF, W.** (1908). *Die Jakutische Sprache*, St. Petersburg.
TEKİN, T., (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara.
TİMURTAŞ, F.K., (1977) *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul.
UBRYATOVA, E.İ., (1960) *İssledovaniye po sintaksisu Yakutskogo Yazıka Prosteye predlojeniye*, Moskva- Leningrad .
UBRYATOVA, E.İ., (1972) “*Kratkiy Grammatičeskiy Oçerk, Yakutskogo Yazıke*”, Yakutskogo-Ruskiy Slovar, Moskva, s. 591-593.
URAKSİN, Z. Ğ. , İSBAYEV, K. Ğ. , (1986) *Hezirgi Başkurt Tili*, Ufa.
YASTREMSKIY, S.V., (1900). *Grammatika Yakutskogo Yazıka*, İrkutsk.

ABSTRACT

In this research, the areas where the -IIhI(k), the positive mood in Sakha(Yakut) Turkish, is used, were studied and the views of the researchers on the etymology of the suffix were reported. In view of the findings, it was concluded that the etymology of the suffix might have been derived from the suffix -sIk or the suffixal in ancient Turkish.

Key Words :

Sakha(Yakut) Turkish, morphology, mood, future tense, suffix, IIhI(k)